

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 94 1973

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lennart Breitholtz

Lund: Staffan Björck, Carl Fehrman

Stockholm: Örjan Lindberger, Inge Jonsson

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Gunnar Brandell, Thure Stenström

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen, Villavägen 7,
752 36 Uppsala

När byggdes »Spelhuset»?

Textkritiska anteckningar till ett drama av Hjalmar Bergman

Av SVEN DELBLANC

I en recension av Margareta Wirmarks avhandling *Spelhuset. En monografi över Hjalmar Bergmans drama* gör Erik Hjalmar Linder följande sammanfattning av några till synes betydelsefulla forskningsresultat, uppnådda i detta verk, och jag citerar.

»Mot tidigare antaganden lyckas hon visa att Bergman med största sannolikhet skrivit stycket redan på hösten 1916. Det sker bl. a. med stöd av Dramatiska teaterns diarium. [– –] Dateringen medger två slutsatser. Med Pär Lagerkvists expressionistiska dramer i volymen Teater (1918) har pjäsen inget samband. Bergman är tydligen tidig med sitt försök i denna anda. Vidare: han kan vid den tidpunkten omöjligt känna till de tyska experiment (Sorge, Hasenclever) som ännu inte har uppförts. Det tycks helt enkelt vara så, att Bergman fullt självständigt [– –] drog vad man kan kalla den litterära slutsatsen av en för många gemensam upplevelse av världseländet. [– –] En annan konklusion av den nya dateringen gäller Bergman själv och hans sätt att arbeta: eftersom idéinnehållet i *Spelhuset* i flera avseenden liknar *En döds memoarer* (1918), måste han ha burit på sina idébilder i årtal.»¹

Till detta kan anmärkas, att Wirmarks datering knappast kan kallas ny eller i strid med »tidigare antaganden». Sverker R. Ek har redan i två olika sammanhang daterat *Spelhuset* till tiden september–november 1916, likaså har han fastslagit den inbördes ordningen mellan *En skugga* och *Spelhuset*.² Dock har Wirmark, med stöd av Dramatens diarium, med något större precision kunnat fastställa terminus ante quem.

Om vi nu accepterar Sverker Eks, av Wirmark biträdda, datering, då nödgas vi onekligen till de slutsatser som Linder skisserar: Bergman framträder som något av den dramatiska expressionismens pionjär i vårt land. Vidare kan vi läsa *Spelhuset* som en prolog till *En döds memoarer*: likheterna mellan de två verken är ju uppenbara.

Men innan vi har rätt att dra några vittgående slutsatser utifrån *Spelhuset*, måste viktiga källkritiska spörsmål redas ut. Den version av pjäsen som trycktes 1923 är sen, korrumpad och kan lämnas ur räkningen. Vår äldsta bevarade text är den av Stina Bergman handskrivna version, som föreligger i Bonniers arkiv och som har legat till grund för texten i Wirmarks monografi.³ Den text som Bergman själv lämnade in på Dramaten i början av november 1916 har längesedan gått förlorad. Frågan är nu: vet vi med bestämdhet, att Stina Bergmans avskrift (i fortsättningen kallas SBMs) ger en trogen version av författarens ursprungliga teatermanus (Tms)?

Men när tillkom SBMs, den avskrift Stina Bergman gjorde för hand? Wirmark anger våren 1918, ty vi vet genom brev från Stina Bergman till översättarinnan Marie Franzos, att ett exemplar av *Spelhuset* då har sänts till regissören Gade i Berlin.⁴ Det var detta exemplar som Gade enligt Hjalmar Bergmans irriterade brevkomentarer några år senare skulle ha slarvat bort.⁵ Men Wirmark bevisar ingenting, dessvärre, bara påstår.

¹ *Samlaren* 1972, s. 255.

² Ek, Sverker R., *Verklighet och vision*, 1964, s. 491. *Kring Hjalmar Berman*, red. av Sverker R. Ek, 1965, s. 146 f.

³ Wirmark, M., *Spelhuset. En monografi*, 1971, s. 54 ff.

⁴ KB, daterat 18/4 1918.

⁵ Brev till Victor Sjöström 27/11 1922.

Och vad talar egentligen för att SBms skulle ha tillkommit våren 1918? Vid denna tid satt Stina Bergman flitigt vid skrivmaskinen för att renskriva Hjalmar »översättning» av Tusen och en natt,⁶ och det är svårt att förstå, varför hon då fann det angeläget att i *handskrift* kopiera en text, vars framgång på kinkiga teaterkanslier i hög grad måste vara beroende av läsligheten. Hon har själv ingenting sagt om en eventuell renskrift 1918, däremot skriver hon den 26 oktober 1919, att hon ämnar kopiera pjäsen.⁷ Vid denna tid skulle också en handskriven kopia vara lätt att förklara, ty hösten 1919 skakades det bergmanska äktenskapet för första gången av en allvarlig kris, och tidvis levde makarna skilda åt.⁸ Utan tillgång till makens skrivmaskin kan Stina Bergman helt enkelt ha varit tvungen att kopiera för hand.

Enligt vad jag här skall söka göra sannolikt, förelåg redan i februari 1917 två maskinskrivna versioner av pjäsen, dels Tms, den version som insändes till Dramaten och därifrån gick i retur den 15 januari 1917, dels också en version, som Hjalmar Bergman skrev för bokutgåvan Marionettspel, som utkom till premiären den 3 mars 1917. Det är detta bokmanus, här kallat Bms, som låg till grund för den kopia som gjordes efter den 26 oktober 1919 och därpå sändes till Marie Franzos. Tms hade redan våren 1918 sänts till Gade i Berlin, där det skulle gå förlorat.

Av de fyra marionettspelen hade Dödens arlekin och En skugga antagits till uppförande, medan Spelhuset och Herr Sleeman refuserades och gick i retur den 15 januari 1917.⁹ De två förstnämnda är också bevarade i Dramatens arkiv, medan bokmanus för dessa pjäser jämte Herr Sleeman förvaras i Bonniers arkiv. Som redan Wirmark observerat, föreligger vissa skillnader mellan teatermanus och bokmanus av En skugga.¹

Att Bonniers två versioner av Dödens arlekin och En skugga är för bokutgåvan enkom skrivna manus är höjt över allt tvivel. Men hur är det med manus till Herr Sleeman? Uppenbarligen har vi här att göra med ett ursprungligt teatermanus.

Till stöd för detta kan anföras följande: vid studium av de tre manuskripten, som en gång varit sammanhäftade, noterar man uppenbara skillnader mellan å ena sidan Dödens arlekin och En skugga, å den andra Herr Sleeman kommer. Bland annat kan anföras, att de två förstnämnda manuskripten är skrivna på pappersorten »Papyrus Mölndal», medan Herr Sleeman är skriven på »G & K. Extra Strong». De två förstnämnda saknar författarnamnet, vilket i båda fallen är senare tillskrivet med blyerts. Herr Sleeman har däremot författarnamnet i samma maskinskrift som titeln.

Herr Sleeman avviker alltså från de två bokmanuskripten, men är däremot slående likt det teatermanus av Dödens arlekin, som förvaras i Dramatens arkiv. Även detta manus har författarnamn i maskinskrift och är skrivet på »G & K. Extra Strong», andra likheter att förtiga. Man kan alltså på goda grunder anta, att det den 15 januari returnerade teatermanus av Herr Sleeman har använts vid tryckningen av Marionettspel för att sedan arkiveras på förlaget. Att de tre här diskuterade manuskripten har använts för tryckning framgår genast vid en jämförelse med boken. Manuskripten innehåller också blyertsanteckningar, som vittnar om faktorns omfångsberäkningar, anteckningar som »33/3» eller »81/6», vari första siffran anger sidans numrering i ark 3 respektive 6.

Men nu stöter vi på ett kronologiskt problem. Redan den 10 november hade Bergman anledning att påbörja kopiering av Dödens arlekin till bokutgåvan med samma namn. (Titeln ändrades till Marionettspel först under tryckningens gång.) Möjligen har han också börjat renskriva stycket under november, vilket i så fall skulle

⁶ Linder, E. Hj., *Sju världars herre*, 1962, s. 417 ff.

⁷ Wirmark, s. 59.

⁸ Linder har älskvärt informerat mig om dessa biografiska data.

⁹ Wirmark, s. 49.

¹ *Ibid.*, s. 190.

förklara, att Per Lindberg senare ville datera stycket till denna månad.² Detta är alltså möjligt; säkert är emellertid, att han sysslat med denna renskrivning i slutet av december.³ Den 15 januari returnerades Herr Sleeman och Spelhuset från Dramaten, och var därmed i princip tillgängliga som bokmanus. Att teatermanus av Herr Sleeman användes för tryckning har vi ju redan konstaterat. Men först den 25 januari skriver Bergman till Åke Bonnier och lovar att han »om en 14 dar eller så» skall inkomma med manus till boken.⁴ Uppenbarligen har han varit trogen sitt löfte, ty den 9 februari påbörjas enligt Bonniers tryckerijournal arbetet med Marionettspel.⁵

Men här är det något som inte stämmer. Även med den försiktigaste beräkningen – från 30 december 1916 till 8 februari 1917 – skulle det mekaniska arbetet att kopiera Dödens arlekin och En skugga ha tagit hela sex veckor i anspråk. Som jämförelse kan anföras, att hela romanen Knutmässa marknadsrevs på ungefär lika lång tid, mellan den 25 juli och den 8 september 1916.⁶

Kan han möjligen ha skrivit ett särskilt bokmanus av Spelhuset? Det finns, som vi noterat, skillnader mellan bokmanus och teatermanus av En skugga. Fick Bergman anledning att revidera även Spelhuset så grundligt, att ett särskilt manus blev nödvändigt?

Ett indicium föreligger faktiskt. Utom SBms finns i Bonniers arkiv en maskinskriven kopia av Spelhuset, en karbonkopia på sladdrigt papper, som är sen och sekundär i förhållande till SBms och därför kan lämnas ur räkningen här. Med ett viktigt undantag – titelbladet.

Titelbladet tycks inte höra hemma i denna maskinskrivna version. Det är utfört med annan maskin, i själva verket Hjalmar Bergmans egen. Det liknar slående de två bokmanuskripten av Dödens arlekin och En skugga: papperssorten är »Papyrus Möln-dal» och *författarnamnet är utelämnat och tillskrivet med blyerts i efterband.*

Teatermanuskripten har författarnamnet i maskinskrift, bokmanuskripten saknar författarnamn – varför? Förklaring är lika enkel som uppenbar: i en samlingsvolym dramatik av samme författare kunde givetvis inte författarnamnet upprepas under varje ny pjästitel i texten. Först sedan boken Marionettspel förelegat i tryck har författarnamnet tillagts med blyerts, för alla eventualiteter: författaren kunde återkräva ett eller flera manuskript, en pjäs kunde skiljas från manusbunten för att tryckas separat eller i andra sammanhang. Att titelbladet till ett teatermanus av Spelhuset skulle ha utelämnat författarnamnet verkar däremot osannolikt. Det här diskuterade titelbladet skulle alltså kunna vara vad som återstår av ett nu förlorat bokmanus, liksom övriga här diskuterade pjäser ursprungligen avsedd att ingå i Marionettspel. Stina Bergmans brevuppgift till Marie Franzos (18/4–18), att Spelhuset måst utgå av utrymmesskal är i högsta grad sannolik. Med Spelhuset som fjärde stycke i samlingen hade boken med samma typografi kommit att svälla till 330–340 sidor, ett av kommersiella skäl ohanterligt omfång. Bergmans böcker var ännu en svårsäld förlagsvara, särskilt dramaten.

Bokmanus av Dödens arlekin och En skugga är slående lika till sin yttre utformning. De typografiska arrangemangen är identiskt lika, så även de koloristiska, med blått färgband i replikerna, rött färgband i personförteckning, scenanvisningar, m.m. Men exakt dessa typografiska och koloristiska effekter har Stina Bergman med pennans hjälp sökt uppnå i handskriften SBms! Om hon med största möjliga trohet sökt kopiera en maskinskriven förlaga, då måste denna förlaga ha varit likadant utformad som bokmanus av Dödens arlekin och En skugga. Min tes är alltså, att denna förlaga måste ha varit ett nu försvunnet bokmanus av Spelhuset, ett manus av vilket numera bara titelbladet återstår i Bonniers arkiv.

² Lindberg, Per, *Hjalmar Bergman, dramatikern*, SLT 1942.

³ SS, IX, s. 523.

⁴ Bonniers arkiv.

⁵ Ibid.

⁶ Linder, a. a., s. 361.

Redan i februari 1917 skulle Bergman alltså haft tillgång till två utskrifter av Spelhuset, det från Dramaten returnerade Tms och det för boken Marionettspel avsedda Bms. Av dessa sändes Tms våren 1918 till Gade och förkom. Hösten 1919 skickades Bms till Marie Franzos, men först sedan Stina Bergman verkställt en avskrift, den avskrift som nu föreligger i Bonniers arkiv. På denna avskrift bygger maskinskriften i samma arkiv samt den version som trycktes 1923.

Detta resonemang har vissa fördelar. Det verifierar Stina Bergmans egen brevpuffgift till Marie Franzos, att hon i oktober 1919 verkställer en avskrift. Det skulle möjligen också förklara, att Stina Bergman i samma brev daterar pjäsen till 1917. Även författaren själv har i brev till Hans Larsson den 21 oktober 1923 daterat pjäsen till samma år (SS, XV, s. 271). Minnesfelet har sin förklaring däri, att både Hjalmar och Stina Bergman erinrar sig *bokmanus* av Spelhuset, som måste ha tillkommit i januari – februari 1917! Som vi sett företer bokmanus av En skugga vissa skillnader jämfört med det ursprungliga manus, som förvaras i Dramatens arkiv. Om Bergman även i Spelhusets bokmanus har företagit ändringar och tillägg, då blir makarna Bergmans av varandra oberoende dateringar till 1917 än mer lättbegriplig. Att Spelhuset inte skulle uppföras gav författaren fria händer att omarbete stycket. Men härom vet vi naturligtvis inget med bestämdhet.

En annan omständighet förtjänar åtminstone påpekas. Hjalmar Bergman övergick under år 1916 till nystavning. De här behandlade manuskripten innehåller bara ett fåtal exempel på gammalstavning, som vid tryckningen har normaliserats. Det tog längre tid för Stina Bergman att övergå till nystavning; i brev från början av 1918 använder hon nästan konsekvent gammalstavning med *fv*, *hv* och *dt*.⁷ Men SBms är med ytterst få undantag nystavad, vilket skulle vittna om en häpnadsväckande ortografisk självdisciplin av Stina Bergman, om nu avskriften tillkommit våren 1918. Möjligt är naturligtvis, att Stina med självutplånande observans lyckats behärska sina egna vanor och strikt iaktta makens nystavning. Stavningen i SBms skulle emellertid vara bättre förenlig med en datering till senhösten 1919.

Ovanstående synpunkter framförde jag som fakultetsopponent våren 1971, men då muntligt framförda vetenskapliga resonemang tycks ha svårt att fastna i minnet, skall jag här i detalj rekapitulera min uppfattning av tillkomsten av Spelhusets olika manuskript. För tydlighetens skull måste jag dessvärre upprepa vissa av tidigare resonemang.

Kronologin skulle alltså i stora drag te sig som följer.

Mellan den 24 oktober och den 5 november 1916 tillkommer en första version av Spelhuset. Denna version granskas och bearbetas mellan den 6 och den 8 november. Senast den 11 november, eller med Wirmarks rimliga resonemang den 9 november, har Spelhusets första version, Tms, inlämnats på Dramatens kansli.

Möjligen har Bergman redan under senare hälften av november påbörjat utskriften av ett bokmanus till marionettspelen. Detta skulle i så fall förklara, att Per Lindberg ville datera Dödens arlekin till denna tid.

Detta är en gissning. Vi vet däremot med bestämdhet, att utskrivning av bokmanus har pågått under december, ty under 30–31 december 1916 i Bergmans almanacka förekommer anteckningen: »Avskrivning av Arlequin. Ledsamt.» Det sista ordet kan syfta både på det mekaniska arbetet och på en olustig stämning till följd av diktarens aggressiva uppträde på förlaget omkring den 20 december.⁸

Den 15 januari returneras Spelhusets Tms från Dramaten.

Den 25 januari skriver Bergman i Tor Bonniers frånvaro till Åke Bonnier och aviserar bokmanus till Marionettspel: »Jo, jag kommer nog om en 14 dar eller så

⁷ Se t.ex. brevcitatet i Ek, *Verklighet och vision*, s. 115.

⁸ Om »förlagsbråket», se Linder, s. 380, Ek, *Verklighet och vision*, s. 120 f.

dragandes med ett manus.» Samma manuskript omnämnes av diktaren i brev till Fredrique Bergman den 29 januari.⁹

Trogen sitt löfte till Åke Bonnier har Bergman senast den 8 februari inlämnat bokmanus till Marionettspel. Förlagets arbete med detta manus påbörjas enligt Bonniers tryckerijournal den 9 februari. I leveransen den 8 februari ingick också Bms till Spelhuset.

Enligt tryckerijournalen påbörjas den 20 februari arbetet med ark 11, och boken kallas nu för första gången »Marionettspel», efter att tidigare ha gått under arbetsnamnet »Dödens Harlekin». Nu har också helt följdriktigt manuskriptens genrebeteckningar – Komedi, Proverb – ändrats till »spel», underförstått marionettspel.

Som vi sett av Stina Bergmans redan citerade brev till Marie Franzos den 18 april 1918 skulle Spelhuset ha ingått i volymen Marionettspel, men har fått utgå av utrymmesskäl. Dödens arlekin och En skugga skulle uppföras och måste självfallet ingå i volymen, där de återfinnes som första och andra stycke i ark 1–12. Av utrymmesskäl kunde inte bägge de refuserade pjäserna tryckas, och senast den 20 februari har Spelhuset lagts åsido. Beslutet torde ha fattats mellan den 13 och den 20 februari. Återkommen till förlaget skriver Tor Bonnier den 13 februari ett brev till Hjalmar Bergman, vari han tämligen ampert går till rätta med sin diktare, närmast till följd av »förlagsbråket» i december. Förläggaren hävdar med skärpa, att Bergman behandlats väl av förlaget, men att han ändå blivit en ekonomisk belastning, vilket stora, osålda restupplagor vältaligt vittnar om. Tryckt dramatik, särskilt Parisina, figurerar prominent i brevets förteckning över osålda bergmanutgåvor.¹

Vi vet att diktaren var ångerfull och plågad över sitt uppträde omkring den 20 december.² Tor Bonniers brev den 13 februari bör ha fått honom att acceptera Spelhusets öde utan protester.

Boken förelåg färdig den 2 mars, och därvid arkiverades enligt gängse praxis bokmanus av Dödens arlekin, En skugga och Herr Sleeman. Färdigbehandlade manus arkiveras alltid rutinmässigt, såvida författaren inte själv kräver manus i retur. Bergman har självfallet krävt retur, *men bara av Spelhusets bokmanus*, eftersom denna pjäs, till skillnad från övriga marionettspel, inte var tillgänglig för teaterkanslierna i bokform. Det är sannolikt vid detta tillfälle, som titelbladet till Spelhusets bokmanus av ett misstag kommit att stanna i Bonniers arkiv. Nu har också bokmanuskriptens titelsidor försetts med författarnamnet, skrivet i blyerts.

Slutsats: Bergman har senast i mars 1917 haft tillgång till två exemplar av Spelhuset, Tms och Bms.

Tms sändes våren 1918 till Gade i Berlin, och försvinner där. Ingen kopiering är nu aktuell, ty ännu återstår Bms.

Senast i september 1919 har Per Lindberg övertagit Bms för en planerad inscenering på Lorensbergsteatern i Göteborg.³

I slutet av oktober 1919 har Stina Bergman av sin bror inkrävt »det enda manus som finns», nämligen Bms, »för att skriva av det och sända Er [Marie Franzos] det».⁴ Nu uppstår SBms, det handskrivna manus som numera återfinns i Bonniers arkiv, medan Bms sänds till Marie Franzos. Naturligt nog föredrar Stina Bergman att till sin bror sända sin egen handskrivna kopia. Med SBms som förlaga tillkommer nu »Per Lindbergsmanuskriptet», ett numera förkommet 59-sidigt manus, som enligt Johannes Edfeldt har legat till grund för den första tryckta versionen 1923.⁵ Även karbonkopian i Bonniers arkiv är sekundär i förhållande till SBms.

⁹ Ek, *Marionettspel*, s. 147.

¹ Bonniers arkiv.

² Ek, *Verklighet och vision*, s. 120 f.

³ Wirmark, s. 54.

⁴ Brevet till Marie Franzos tryckt hos Wirmark, s. 59.

⁵ SS, XV, s. 274.

»Per Lindbergsmanuskriptet» har tillkommit någon gång mellan senhösten 1919 och den 5 september 1921, då Bergman erhåller förskott från Lorensbergsteatern.⁶ Pjäsen repteterades denna höst men kom aldrig till uppförande.⁷

Senhösten 1922 umgås Bergman med planer på en filmatisering av Spelhuset. Han skriver den 27 november detta år till Victor Sjöström, att han »telegrafiskt anmodat Pelle att sända enda existerande manus». Med detta avser Bergman SBms, och tänker inte på de kopior som eventuellt kan ha framställts vid Lindbergs teaterkansli. Enligt brev till Tor Bonnier har författaren den 23 januari 1923 ännu inte fått »enda existerande manus», som fortfarande finns hos Per Lindberg. Redan nu diskuterades den samlingsvolym dramatik, som skulle inkludera Spelhuset och utges i oktober samma år.⁸

Per Lindberg skulle emellertid få rika tillfällen att träffa sin svåger under sommarens lopp, och då bör han ha givit Bergman både SBms och »Per Lindbergsmanuskriptet». Vid ett muntert och vinstänkt sammanträffande med Tor Bonnier den 19 september 1923 har Bergman överlämnat diverse dramatiska manuskript till den planerade boken.⁹ Sannolikt ingick i denna leverans även SBms, som därefter kom att ingå i Bonniers arkiv. Tryckningen av pjäsvolymen med Spelhuset påbörjades enligt tryckerijournal dagen efter, den 20 september, och Bonniers har därvid, med sedvanlig typografisk skygghet för handskrivna manus, föredragit »Per Lindbergsmanuskriptet» framför det ursprungligare SBms, vilket ur textkritisk synpunkt är värt att beklaga.

Den tryckta texten i Wirmarks avhandling är dessvärre inte diplomatiskt återgiven, utan avviker på ett femtiotal punkter från handskriften. Principerna för dessa avvikelser och normaliseringar har inte redovisats. Vi saknar ännu en textkritiskt godtagbar utgåva av SBms.¹

Här, som så ofta i litteraturvetenskapen, är det svårt att prestera fullständigt bindande bevisning. Vi måste nöja oss med varierande grader av sannolikhet. Det förefaller mig uppenbart, att mitt ovan presterade resonemang kan stödas med den större sannolikheten. Detta resonemang tar i beaktande det bevarade titelbladet till Spelhuset och presterar en förklaring till dess egenartade utformning. Förekomsten av två manus, Tms och Bms, kan som synes förenas både med Ek-Wirmarks datering till november 1916 och med makarna Bergmans datering till 1917. Stina Bergmans uppgift om en kopiering senhösten 1919 skulle få en enkel och rimlig verifiering. Samtidigt skulle vi nödgas ifrågasätta Wirmarks vittsyftande resonemang om Bergmans tidiga expressionism m. m., de resonemang Erik Hjalmar Linder summerat och som vi inledningsvis citerat.

En sak är nämligen säker och över all fråga ställd: den text Bergman skrev hösten 1916 och lämnade in på Dramaten är också den text som bör ligga till grund för alla resonemang om Bergmans supponerade tidiga expressionism och eventuella antecipering av idéerna i En döds memoarer. Och med lika stor säkerhet kan vi fastställa, att just denna text för närvarande är förlorad för forskningen.

Den äldsta text vi har till förfogande är SBms, och denna avskrift kan med största sannolikhet dateras till senhösten 1919. Den som i strid med Stina Bergmans egen uppgift och mina här förda resonemang vill tala för en tidigare datering måste åta sig

⁶ Ibid., s. 271.

⁷ Wirmark, s. 54.

⁸ Breven till Sjöström och Tor Bonnier har observerats och anförts av Edfeldt, SS, XV, s. 272 f.

⁹ Brev till Victor Sjöström den 20/9 1923.

¹ Expressionism eller inte, uppenbart är att Spelhuset, med sin »internationella casino-stil», har en lätt antydd fransk kolorit, som

framgår av fraser på franska, »Pardon», »Paré», Quelle joie, madame» etc. Det är därför mindre välbetänkt att som Wirmark normalisera gallicismer som »chance», »cote», »dames», »trics», m. fl. Gallicismerna kan ha varit avsiktliga. I ett par fall använder SBms för ökad emfas ny ingång inom repliken, vilket ej observerats av Wirmark – men väl av den sena kopian i Bonniers arkiv!

bevisbördan. I väntan på bevisning och med det nuvarande källäget måste vi hålla oss till det mest sannolika, och det mest sannolika är alltså att SBms har tillkommit hösten 1919.

Men, kan man invända, har vi inte rätt att förutsätta, att SBms ger en trogen version av Tms, Spelhusets text sådan den förelåg hösten 1916? Den källkritiskt medvetne kan bara säga: det är möjligt, men vi vet det inte med bestämdhet.

Som jag sökt visa bygger SBms med större sannolikhet på ett nu förlorat Bms, yngre än Tms. Bms av En skugga företer bevisligen skillnader jämfört med Tms av samma pjäs. Det är alltså möjligt, att även ett Bms av Spelhuset kan ha omarbetats så att texten har tett sig mer eller mindre avvikande från Tms. Ytterligare förändringar kan ha vidtagits mellan januari–februari 1917 och tillkomsten av SBms hösten 1919.

Gissningar, antaganden, hypoteser. . . Var Hjalmar Bergman en den dramatiska expressionismens pionjär i vårt land? Har han i Spelhuset föregripit idéerna i En döds memoarer? Källkritikens fantasilösa regler tvingar oss nu som så ofta till en avkylande men obönhörlig konklusion – vi vet inte med bestämdhet. Den äldsta text vi kan åberopa tillkom med största sannolikhet så sent som hösten 1919.

Och om den text som tillkom hösten 1916 kan vi ingenting veta med bestämdhet.

Avslutad i juni 1973.